

AMI KINN, AZ VAN BENN

A „magyar társadalom” külső függőségeinek és belső szerkezeteinek viszonyáról<sup>2</sup>



Böröcz József (2017) *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Ford. Laszkács Ágnes. Budapest: L'Harmattan.



Vastagh Zoltán (2017) *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Budapest: Napvilág.

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.2.119

*„A külső függés belső társadalomszerkezeti következményekkel jár: bármely külső dominancia szükségszerűen megteremti a maga belső apparátusát csakúgy, mint ennek »ellenzékét«.” (Böröcz József 1989: 79.)*

Módszertani nacionalizmusnak nevezzük azt a – sokszor és sokáig reflektálatlanul maradó – kutatói beállítódást, amely a modern társadalmak természetes egységének a nemzetállamokat tekinti (Wimmer–Schlimmer 2002). Ebben a felfogásban az országhatárok mint egy „edény” falai felfogják és elemzési egységekké alakítják a társadalomtudományok vizsgálati tárgyait: a történész nemzetét, a szociológus társadalmát, a közgazdász (nemzet)gazdaságát, a politikakutató államát – sokkal ritkábban ugyan, de olykor még az antropológus kultúráját is (Wallerstein 2002, 2004). A módszertani nacionalizmus e gyakorlata, valamint az ez által létrehozott és fenntartott „tartálytársadalom”-szemlélet jogos bírálata távolról sem új (ld. pl. Wallerstein 1983 [1974], 1976), a bírált kutatói gyakorlat és szemléletmód mégis makacsul fennmaradni látszik. Nem csak a publicisztika nyelv-

1 Egyetemi adjunktus, ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszék, a *Helyzet Műhely* és a *Politikatörténeti Intézet Társadalom-elméleti Műhely* tagja (ebermark@tat.k.elte.hu).

2 Jelen dolgozat Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4 Kódszámú *Új Nemzeti Kiválóság Programjának*, valamint a *Politikatörténeti Alapítvány Ösztöndíjának* támogatásával készült. A munka elkészítésében sok segítséget kaptam a *Politikatörténeti Intézet és Alapítvány Társadalomelméleti Műhely*, valamint a *Helyzet Műhely* számos tagjától – köszönöm javaslataikat, tanácsaikat és támogatásukat.

vébe eresztett mély gyökereket. A társadalomtudomány is nehezen szabadul az országokat, gazdaságokat, társadalmakat kritikátlanul elfogadó felfogástól.

Igaz ez a társadalomszerkezet-kutatásra is, elvégre valahogyan mégiscsak definiálnunk kellene (ha csak utalásszerűen is), *minek a* társadalma, *minek a* szerkezete az, amiről éppen beszélni próbálunk. E definíciós úrbe sokszor mégiscsak valamilyen nemzetállami jelző nyomul be („magyar” társadalom, „román” gazdaság, „szlovák” állam), mint ahogyan a nemzetközi összehasonlító kutatások is mi mást próbálnának „magától értetődően” összehasonlítani, mint nemzetállamok „sajátosságait”. Minden igyekezet ellenére sokszor még a migrációkutatás is a foglya marad a nemzeti szemléletmódnak (vö. Wimmer–Schlimmer 2002). Mindez valahol érthető is, ha egyszer a modern (nemzet)államok intézményes apparátusai (pl. a Központi Statisztikai Hivatal) szolgálnak a legalapvetőbb statisztikai adatfelvételekkel. Ami a társadalomszerkezet-kutatást illeti, e probléma nem elég jó, de – adott körülmények között – a legkevésbé rossz megoldása, ha ezeket az állam(polgár)j határok adta definíciókat először is reflektáljuk, majd azt *falak helyett félig áteresztő hárttyákként szemléljük*.<sup>3</sup> „*A határ: társadalmi tény*” (Böröcz 2002) – akár tetszik, akár nem, ott van és hat. A fő kérdés így nem igazán az, hogy mi van a határokon „kívül”, mi van azokon „belül”. A fő kérdés sokkal inkább az, hogy az egyes államok hogyan szabályozzák a rajtuk keresztülvezető áramlásokat, s különösképpen, hogy *hogyan hatnak egymásra* „kint” és „bent” struktúrái, illetve folyamatai.

Egymástól teljesen függetlenül két kötet is napvilágot látott, ami segíthet e kérdéseket pontosabban látnunk és alaposabban végiggondolnunk. Böröcz József *Hasított fa* című könyve (2017) az Egyesült Államokban dolgozó magyar szociológus elmúlt bő három évtizedes munkásságából közöl válogatást. Vastagh Zoltán *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció* című kötete (2017) egy fiatal kutató első nagyobb lélegzetvételű tanulmánya. A pályájuk különböző szakaszában járó szerzők munkái sem műfaji, sem terjedelmi szempontból, sem vállalásaiban nem sorolódik azonos súlycsoportba.<sup>4</sup> Ami miatt mégis érdemes „összeolvasnunk” őket, az a két könyv állításcsokrának *viszonya* egymáshoz. Böröcz József tanulmánykötete elsősorban (bár nem kizárólag) a *külső függőségekre* összpontosít: a kapitalista világgazdaság globális struktúráiba ágyazott jelenségek átalakulásait, történeti formálódását világítja meg. Vastagh Zoltán munkája elsősorban azt kérdezi, hogyan formálja a „magyar társadalom” *belső szerkezetét* az állami újraelosztás, miközben e társadalmi struktúrát elsődlegesen mégiscsak a tőkés magántulajdon uralma mellett működő piaci árucserre integrálja (már, ha egyáltalán integrálja valami – vö. Kovách et al. 2012, Kovách 2017).

Böröcz József könyve egy tanulmányválogatás, amelyből – noha így is igen terjedelmes – a szerző nagyon fontos elemzései sajnálatos módon kimaradtak, részben azok is, amelyek korábban a „magyar társadalom”

3 A reflexió és a hárttya-metaphora jelzéseként jelen írásban a „magyar társadalom” kifejezést (mint ahogyan minden más nemzeti társadalom nyelvi alakját is) idézőjelben használom – természetesen ezt a módszertani nacionalizmus nehezen kezelhetősége, de mégis kezelni próbálása érdekében.

4 Böröcz József könyve a New Jersey-i Rutgers University szociológiaprofesszorának, az MTA doktorának több évtizedes munkásságából nyújt válogatást; Vastagh Zoltán munkája az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont tudományos segédmunkatársának, a Budapesti Corvinus Egyetem szociológus doktorjelöltjének első kötetes bemutatkozása.

szerkezetét behatóbban vizsgálták.<sup>5</sup> Vastagh Zoltán könyve ezzel szemben egy kismonográfia, amely éppen azokat a szempontokat exponálja alul, illetve hagyja – vállaltan – figyelmen kívül, amelyeket Böröcz József egész életműve hangsúlyoz. A két kötet „egybeolvasását”, párbeszédbe vonását éppen ez teszi érdekes vállalkozássá. Böröcz József rajzolja meg a „nagy képet”, amin belül mindazt, amit Vastagh Zoltán ír, értelmezni érdemes. Vastagh Zoltán elemzése cserébe sokkal aprólékosabban világítanak meg azon részletek közül néhányat, amelyek Böröcz József *big picture*-jén nem kellően kidolgozottak (ez nem kritika: nem lehet minden részletet egyszerre kidolgozni). Állításaik és érveik interakcióba vonásából következik az is, amit jelen írás nyújtani tud az olvasónak – amit hozzá tud tenni a két munka önmagában is megálló mondandójához. Előbb „belülről kifelé”, majd „kívülről befelé” haladva veszem sorra, mi az, amit e két könyv egymásnak mondhat.<sup>6</sup>

## BELÜLRŐL KIFELEÉ

### A belső struktúra képe

Vastagh Zoltán könyvének – mint maga is írja – „*legfontosabb kérdés[e] az, hogy rá tudunk-e mutatni a fő mechanizmusokra, amik létrehozzák és fenntartják az egyenlőtlenségeket?*” (2017: 12) Ezen belül elsősorban azt vizsgálja, hogyan formálja az állami redisztribúció a társadalmi struktúrát. S hogy miért az állam kerül a fókuszba, miért nem a kapitalista termelés alapstruktúrája? Nos, a könyv egyik fontos előfeltevése, hogy a társadalomszerkezet nem magyarázható *pusztán* a termelés vagy a tulajdon szerkezetéből, nem redukálható a – Marx és követői által hangsúlyozott – gazdasági alapra. Vastagh Zoltán úgy gondolja, hogy alaposabban meg kell vizsgálni azt is, hogyan formálja, hogyan *módosítja* az állam (különösen az állami redisztribúció) a tőkés piacon létrejövő egyenlőtlenségeket (2017: 17–19). Célja annak kimutatása, hogy az állam és ezen keresztül a politika igenis fontos, és nem eleve meghatározott szerepet játszik a tőkés piaci elosztási viszonyok alakításával (ld. Vastagh 2016).

A kérdésfelvetés és a válaszkeresés e módja joggal juttathatja az eszünkbe a hetvenes-nyolcvanas évek magyar struktúrákutatói hagyományát, mindeneke előtt Polányi Károly (főképpen Szelényi Iván általi) újrafelfedezését és termékeny alkalmazását: piaci árucseré és állami újraelosztás viszonyának, egyenlőtlenségformáló kölcsönhatásának elemzését. Vastagh Zoltán e hagyományhoz tér vissza, elvégre – tehetjük hozzá – minden újítás meglévő hagyományok újrakombinálásából fakad (2017: 13–22). A bevezetés és a történeti áttekintést kínáló első rész után három empirikus fejezetben vizsgálja meg az állami redisztribúció egyenlőtlenségformáló szerepét, ezen belül a társadalmi transzferek szerepét (II. fejj., 53–91), a közszolgáltatások térbeli egyenlőtlenségeit formáló hatásokat (III. fejj., 93–126), illetve a munkaerő állami szabályozásának és finanszírozásának szektorát (IV. fejj., 127–149). Majd a zárófejezetben levonja következtetéseit és felvázolja a „magyar társadalom” osztálytérképét (V. fejj., 151–201). A konklúzió lehangoló: az újraelosztó magyar állam nem csökkenti, hanem részben konzerválja, részben még növeli is a tőkés magánpiac strukturálta egyenlőtlenségeket (Vastagh 2017: 163). Mint írja:

5 Különösen két 1989-ben megjelent anyagot hiányoltam belőle: egyrészt a Vastagh Zoltán könyvével rokon kérdést feszegető *Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe*-ot (Böröcz 1989b), másrészt a mottóban is megidézett *Két szék között: Motívumok egy társadalomképhez* címűt (Böröcz 1989a). Tudom, a „*mely tanulmányok kerüljenek be egy válogatásba, és melyek ne?*” kérdése mindig nehéz feladat elé állítja az összegyűlt tanulmányok szerzőjét, ráadásul „*ízlés dolga*” is. Talán egy következő gyűjteményes kötetben ezek is helyet kapnak!

6 E sorok írója jelenleg A „*magyar társadalom*” szerkezeté globális összefüggésben című kutatásán dolgozik – s ez alighanem máris mindent megmagyaráz arról, miért foglalkoztatja e két kötet „*kölcsönviszonya*”.

*„A magyarországi újraelosztás itt vizsgált különböző területein láthatóvá vált tendenciák mind egy irányba mutatnak. Az állami redisztribúció közszolgáltatásainak alapellátásai a kedvezőtlenebb strukturális (piaci) helyzetben lévőknek kevesebb és alacsonyabb színvonalú szolgáltatásokat nyújtanak. Az állami foglalkoztatásban pedig éppen a közszolgáltatásokat biztosító munkavállalóknak folyósít a redisztribúció forrásaiból alacsonyabb béreket [...]. A magyar állam így egyrészt önmaga is lehetetlenné teszi, hogy az előnytelen pozíciókba tartozók gyerekeinek az előnyösebb gyermekekhez hasonló esélyekkel fejlődhesenek ki a képességeik [...], így maga is hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez...” (Vastagh 2017: 155–156).*

A szerző kritikai elemzése rávilágít: a redisztribúció e szerkezete sem nem természetszerű, sem nem szükségszerű vagy megváltoztathatatlan. Az állami újraelosztás struktúráját bíráló elemzése így burkoltan azt is állítja, hogy e gyakorlat másképpen is lehetséges volna, következésképpen megváltoztatható és megváltoztatható. Ami kialakult Magyarországon a rendszerváltás után, az egyfajta „antiszociális szociálpolitika”, „negatív irányú újraelosztás” (Vastagh 2017: 165–170). Mindezt részben tudhattuk – mások mellett Ferge Zsuzsa (2005, 2006, 2010), Szalai Júlia (2007), Ladányi János (2010, 2012) munkáiból –, a szerző is jelzi, hogy diagnózisa nem teljesen új felfedezés. A redisztribúció 1990 és 2010 közötti rendjét, tapasztalatait összegezve „színlelt jóléti államnak” nevezi, amelyet 2010 óta „munkaalapúvá” alakít át a kétharmados hatalom, ezzel végképp megszüntetve az állam jóléti funkcióit (Vastagh 2017: 163, 170). A magyar modell 2010 előtt sem volt elhelyezhető Gøsta Esping-Andersen (1990) tipológiájában, amely a jóléti államok három világát különböztette meg, bár Dorothee Bohle és Greskovits Béla még értelmezni tudták a visegrádi országok „beágyazott neoliberális” modelljének egyik alváltozataként (Dorothee–Greskovits 2007, 2009, 2012). A 2010 után átalakuló modell azonban már komolyabb értelmezési nehézséget támaszt: nem illeszthető az eddigi tipológiába (Vastagh 2017: 160–163). Mint a szerző írja: „Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a magyar »jóléti« állam tipizálhatatlan [...], hogy meghatározhatatlan az ország jóléti profilja.” (Vastagh 2017: 161.)

Szó sincs már tehát arról, amiről a hetvenes-nyolcvanas években Szelényi Iván és munkatársai írtak: hogy az egyenlőtlenségek állami újraelosztás által meghatározott rendszerét a második gazdaság piaci mechanizmusai kompenzálnák (vö. Szelényi 1990). És mint látjuk, ennek „tükrözése”, ellentettje (a jóléti állam klasszikus modellje) sem helytálló a hazai viszonyokra nézve: hogy az egyenlőtlenségek piacon létrejövő rendszerét a jóléti állam újraelosztó mechanizmusai kompenzálnák (vö. Szelényi 1990). Amit Vastagh Zoltán feltár, nem más, mint amit Ferge Zsuzsa már igen korán „perverz újraelosztásnak”, a jóléti állam ellentettjének nevezett (Ferge 2000). (Könyvében e kifejezést Vastagh Zoltán nem használja, de lényegében ugyanezt írja le.)

### Termelés és tulajdon

Mit mondhatunk e diagnózisra Böröcz József könyve felől? Mindenekelőtt azt, hogy a társadalomszerkezet kérdését a termelés és a tulajdon „marxi alapjai” mélyebbről formálják, mint a (piaci) elosztás és az (állami) újraelosztás „polányista integrációs sémái”. Abban Vastagh Zoltán könyvének igaza van, hogy a társadalmi struktúrát nem vezethetjük vissza *kizárólag* a termelés és a tulajdon alapszerkezetére. Szükséges, de nem elégséges tényezőnek azonban igenis megtartanánk. Az államszocializmus és az annak romjaiból felépített kapitalizmus *fő különbsége nem* piac és redisztribúció arányainak eltolódásában van, bár természetesen ebben is jelentős

különbség van a kettő között. A fő különbség a termelés és a tulajdon társadalmi (és politikai) szabályozásában van. A rendszerváltás elhúzódó eseménysora így a társadalmi-gazdasági újratermelés alapmodelljének lecserélése, azaz mindenekelőtt a termelési és a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatása miatt vízválasztó folyamat (vö. Laki 2006, 2009). A belső társadalmi struktúra képéhez így a (piaci) elosztás és az (állami) újraelosztás mechanizmusai *mellett* a termelés és a tulajdon viszonyainak mélyebb feltárása vihet közelebb.

### Külső kötődések és a kettős függőség

Mint a mottóban is olvasható, *belső* szerkezet és *külső* függőség struktúrái egymással összefüggésben vizsgálандóak. Ha tehát elfogadjuk, hogy a „külső függés belső társadalmi szerkezeti következményekkel jár” (Böröcz 1989b: 79), akkor érdemes visszakérdezni: milyen *külső* összefüggésrendszerbe ágyazódik az a *belső* struktúra, amit könyvében Vastagh Zoltán elénk tár? Milyen *külső* függőségek hozzájárulásának eredményeképpen válik éppen ilyenné a *belső* szerkezet (vö. Böröcz 2014b, 2017: 175–179)? Böröcz József nemzetközi szociológusi karrierje lényegében egy e kérdésre kínált válasszal indult: az államszocialista félperifériára vonatkozó javaslata a „kettős függőség” koncepciója volt (Böröcz 1989a, 1989b, 1992a, 1992b, 1992c, 1993 [1992], 1999a, vö.: 2017: 25–68). Eszerint e régió (legkésőbb) a második világháború végétől kezdve egyszerre kötődött és függött (alapvetően katonailag és politikailag) az államszocialista birodalom központjától (pontatlan kifejezéssel: „Moszkvától”), és (alapvetően pénzügyileg és gazdaságilag) a kapitalista világgazdaság centrumától (még pontatlanabb kifejezéssel: a „nyugattól”). A kelet-európai államszocializmus és poszt-államszocializmus történetének megírásához Böröcz József ezért azt javasolja, hogy értelmezzük azt e kettős külső függőségi szerkezet átalakulásának összefüggésében. A hosszú ötvenes évek (1948–1962) az államszocialista központtól kialakult intenzív politikai-katonai függés jegyében teltek, a kádári konszolidáció és a Kádár-korszak (1963–1989) ezzel szemben már a tőkés centrumtól kialakult, egyre erősödő pénzügyi-gazdasági függőséggel jellemezhető, miközben fokról-fokra gyengül a birodalmi függőség. A korszak végére (1985–1990) a központtól való politikai-katonai függés kifejezetten meggyengül, miközben a pénzügyi és gazdasági függőség rendkívüli módon megnövekszik. A centrumtól függőség egyik fő összetevője az adóssággfüggőség, aminek két felívelő periódusa (1973–1978, 1984–1989) nyomán a rendszerváltás idejére Magyarország az egy főre eső külső államadósság tekintetében a legmagasabb értéket érte el (Földes 1995, Mong 2012, Mihályi 2013, vö. Éber 2014).

Miért olyan fontos ez? Mert segítségül hívni a Szelényi Iván „tükröző összehasonlításának” módszerét<sup>7</sup> és egyáltalán „piac” és „redisztribúció” egyenlőtlenségformáló hatásainak viszonyát. (Böröcz 2018) A hetvenes, de még inkább a nyolcvanas évek Magyarországon a „második gazdaság” piaci (nak nevezett) mechanizmusai részben azért tudták csökkenteni a redisztributív gazdaság által létrehozott *belső* egyenlőtlenségeket, mert ennek *külső* függőségi komponense a piaci szocializmust ösztönző-támogató centrumtól függőség volt. Konkrétabban: hosszú-hosszú előkészítés után 1982-ben nagyjából egyszerre váltunk tagjává a Nemzetközi Valutaalapnak (IMF-nek) és a Világbanknak, miközben ma már tudható, hogy e szervezetek a piaci reformok elmélyítését és a vállalkozó-szellem intézményes ösztönzését kérték a folyósított (életmentő) államkölcsönö-

<sup>7</sup> Az az észrevétel és összehasonlítási gyakorlat, ami szerint a második világháború utáni európai jóléti államok modellje és a reformszocializmus bizonyos tekintetben egymás tükörképei: az elsőben a piac teremt egyenlőtlenségeket, amit a jóléti állam redisztribúciója kompenzál, a másodikban pedig az állami redisztribúció teremt egyenlőtlenségeket, amit a reformszocializmus kvázi-piaci mechanizmusai kompenzálnak.

kért cserébe (vö. Mong 2012). Mindaz, amit mára a hetvenes-nyolcvanas évekről tudunk: a mezőgazdasági kisárutermelés felfutása, a „szocialista vegyes gazdaság” kibontakozása, a szocialista vállalkozók megerősödése, a „második gazdaság”, a „maszokolás” és a „fusizás”, a „háztájizás” és a „géemkázás”, egyáltalán: a „kettős társadalom” kialakulása jószerivel megérthetetlen a külső környezet figyelembe vétele nélkül (vö. Szelényi 1992 [1988], Éber 2011). Vagyis anélkül, hogy azt összefüggésbe ne hoznánk a kettős külső függőség szerkezetének átalakulásával. Vastagh Zoltán ismeri, használja, és könyvében hivatkozza is a kettős függőség koncepcióját (Vastagh 2017: 43–48), érzésem szerint mégsem vezeti végig annak következményeit.

A „kettős függőség” kora természetesen nem zárult le a rendszerváltással, éppen ellenkezőleg: szoros összefüggésben van a külföldiműködő-tőke (FDI) kilencvenes évekbeli gyors beáramlásával, a privatizációval (annak előbb „spontán”, majd „szabályozott” hullámaival), a deregulációval (az állam szabályozószerepének és beavatkozó funkciójának meggyengülésével) és a pénzügyi-gazdasági stabilizációs intézkedés-sorok („megszorító csomagok”) hullámaival. És tovább: az „euro-atlanti integráció” olyan szimbolikus eseményeivel is, mint a Varsói Szerződést felváltó NATO-tagság, vagy a KGST-tagságot felváltó Európai Uniós csatlakozás. *„Nem lehet eléggé hangsúlyozni a globális erők jelentőségét a Kelet-Európában lezajlott intézményi változások folyamataiban”* – írja Böröcz József (2012a: 104, 2017: 138). Mondani sem kell: „globális erők” alatt természetesen nem valamiféle homályos konspirációt, hanem nagyon is konkrét geopolitikai befolyást ért: *„Geopolitika alatt egyszerűen azokat a módszereket értem, amelyekkel a szervezetek kiterjesztik hatalmukat a határaikon túli világba.”* (Böröcz 2012a: 122, 5 vj., 2017: 139, 5. lj.) Böröcz József módszere, a „geopolitikai gazdaságtan” ebben az értelemben a politikai gazdaságtan globális, geopolitikai befolyásra is érzékeny változata (vö. Böröcz 2001, 2009a). A centrumtőkéitől és technológiától kialakult függőséget (pontatlan megfogalmazásban a „nyugati” függőséget), az ahhoz több évszázad alatt történetileg kialakult kötődést egyelőre nem is kell itt részletezni. Ennél érdekesebb a kérdés a függőség másik „oldalára” vonatkozó: mi a helyzet az államszocialista korszak „birodalmi függőségével” a rendszerváltás után, azaz az államszocialista birodalom bukása után? Pongyola megfogalmazásban: mi a helyzet a „keleti” függőséggel? A függőséggel „Moszkvától”? Nyomtalanul eltűnt volna a rendszerváltás után? Nincs is már hatása a „magyar társadalom” szerkezetére?

Természetesen nem tűnt el, 1990 után egyebek mellett az energiatfüggőség formájában (kőolaj, földgáz, atomenergia) is fennmaradt. A politikai kapcsolatrendszer sem 2010 után erősödött fel igazán („keleti szél”, „keleti nyitás” politikája), a politikai és diplomáciai közeledés már 2006 után is kézzelfogható volt.<sup>8</sup> A Szovjetunió összeomlása után bő egy évtizeddel újra megerősödő Oroszország ismét geopolitikai befolyásövezetébe vonta Magyarországot. E fejlemények különösen a 2008-as pénzügyi és világgazdasági válság, majd a 2010-es belpolitikai átalakulás után váltak nyílttá. A „nyugati” centrumtőke-függőség mellett, illetve annak rovására erősödő „keleti” birodalmi (tőke)függőség *belső* struktúrákra gyakorolt hatása aligha lehet az állam egyenlősítő szerepe. Éppen ellenkezőleg: a jóléti (*welfare*) modell leváltása a „munkaalapúnak” nevezett – valójában inkább *munkakényszeren (workfare)* alapuló – modellel végső soron nem más, mint a *külső* geopolitikai átrendeződés *belső* leképeződése. (Politikailag: a plurális vagy liberális demokrácia illiberális rezsimmé alakítása ehhez hasonló vál-

<sup>8</sup> Emlékeztetőül: 2006 után egyebek mellett a „Déli áramlat” nevű földgázvezeték-építésének kérdésében is világossá vált: a magyar politikai vezetés a putyini Oroszországgal együttműködésben az Európai Unió és az Egyesült Államok által támogatott Nabucco-vezeték rovására a „Déli Áramlat” megépítése mellett foglalt állást.

tást jelez.) Összefoglalva: *a külső függőségek és kötődések mára kialakult rendje nem ösztönöz esélyteremtő és egyenlősítő (jóléti) politikára.* Ahhoz, hogy mégis ilyen *belső* (intézményes) struktúrák legyenek kialakíthatóak – azaz hogy az esélyteremtő (nép)jóléti állam modellje kiépülhessen –, egyúttal a *külső* függőségek és kötődések rendszerét is át kell alakítani.

### Reciprocitás és informalitás

Vastagh Zoltán könyvének fő ihlető teoretikusa vitán felül Polányi Károly. A munka alapkategóriáiként vitathatatlanul Polányi gazdaság- és társadalomintegrációs formái köszönnek vissza: „piac” és „redisztribúció”. Polányi munkáinak ismeretében azonban nyilvánvaló, hogy nem kizárólag ezt a két formát különböztette meg. Polányi szerint a naturális önellátás, a reciprocitás (vagy viszonzosság), a redisztribúció (vagy újraelosztás) és a (piaci áru)cseré az a négy forma, amely minden valóságos közösség és társadalom esetében valamilyen módon „mozaikszerűen” kombinálódik (Polányi 1976 [1957], vö. 1997 [1946]). Böröcz József kritikáját idézem:

*„...a reform-közgazdaságtan legjobbjai is hibásan olvasták a legjelentősebb magyar gazdaságtanpologust, s a »piac kontra redisztribúció« kétosztatú sémájára egyszerűsítették Polányi híres mozaiktípológiáját – amely szerint bármely gazdasági rendszer az újraelosztás, a reciprocitás és a csere három alaptípusának sajátlagos, csak rá jellemző intézményekben megvalósuló együttállásával (»mozaikszerű« összekapcsolódásában) határozható meg.”* (Böröcz 2017: 301, 2001a, 2001b.)

Másutt ezt írja – s ez magyarázatot adhat arra is, miért korlátozhatta Vastagh Zoltán is a komplex mozaik-modellt egy kétosztatú sémára: *„...tény, hogy a viszonzossági »ügyletek«, folyamatok a dolog lényege folytán nincsenek mennyiségi egyenértékekben kifejezve, s így az újraelosztásnál és a piacnál jóval nehezebben modellezhetők kvantitatív módszerekkel...”* (Böröcz 1990: 66, 2. vj., 2017: 185, 2. lj.) Amiről nincs adatunk, amit ebből következően nem látunk a statisztikákban s amit – következőképpen – adatokkal bizonyítani sem tudunk, az jelen esetben a reciprocitás, a viszonzosság, az informalitás világa (ez utóbbi alatt a jogilag nem szabályozott, nem-hivatalos, nem-formális magatartásformákat és ügyleteket érve). Nem látszik a kölcsönös szívességek rendszere, az uram–bátyám–viszonylatok hálózata, a klientelizmus, az umbulda, a kiskapuzás gyakorlata, a korrupció (Czakó–Sik 1987, 1994, 1995, Sik 2001a, 2001b, 2002, 2010, Jancsics–Jávorski 2012, 2013). Mindez egyben fontos ismeretelméleti összefüggésre is rávilágít: annak ellenére, hogy valamit nem tudunk (jól) mérni, az a valami a társadalmi intézmények és struktúrák igen fontos meghatározó tényezője lehet. A fenti idézet teljes egészében így szól:

*„Az a tény, hogy a viszonzossági »ügyletek«, folyamatok a dolog lényege folytán nincsenek mennyiségi egyenértékekben kifejezve, s így az újraelosztásnál és a piacnál jóval nehezebben modellezhetők kvantitatív módszerekkel, nemhogy csökkenti, de kimondottan növeli a reciprocitás elméleti megragadásának fontosságát.”* (Böröcz 1990: 66, 2. vj., 2017: 185, 2. lj.)

Mindez a Polányi Károly és Szelényi Iván nyomába lépő Vastagh Zoltán könyvére vonatkozóan azért fontos megállapítás, mert rámutat arra, hogy a nyolcvanas évek struktúrakutatási hagyományához visszatérő elemzése egyszersmind óhatatlanul egy leegyszerűsítő Polányi-olvasathoz történő visszatérés is. A „kétosztatú modell” (piac versus redisztribúció) Szelényi Iván általi használata, és a „tükröző összehasonlítás módszere” *egyként figyelmen kívül hagyja az informalitás egyes társadalmakban jelen lévő mértékét és szerepét.* A nyugat-európai jóléti államok talán hírből sem ismerik az informalitásnak és a viszonzoságnak azt a kiterjedt rendszerét, *ami a*

szocialista és a volt-szocialista félperifériát mélyen behálózta és behálózza (Böröcz 1990, 1992c, 1993 [1992], 1995, 1997a, 1997b, 2000a, 2000b, 2001a, 2017). Ez a centrum–félperiféria különbség az adatokban (pl. az állami újraelosztás nagyságának és szerkezetének adataiban) nem látszik, mert nem is látszhat (a statisztikák nem regisztrálják). A történeti formaképződés kelet-európai mintájában az informalitásnak sokkal nagyobb szerepe van (Böröcz 2000a, 2000b). Ennek alulexponálása miatt Szelényi Iván amúgy páratlanul termékeny kutatói gyakorlata is bírálható – amint azt Böröcz József már 1990-ben meg is írta:

*„Mindezzel együtt a tükörmetafora kádárizmusra alkalmazásával nem az a fő bökkenő, hogy a viszonyosság, s így a társas hálózatokban megnyilvánuló »társadalmi tőke« figyelmen kívül hagyása folytán nem felel meg a Polányi által néhány évtizeddel ezelőtt redisztribúció–csere–reciprocitás »szentháromságból« felépített »mozaiktipológiának«, hanem az, hogy vajmi kevés segítséget nyújt a kádárizmus reálfolyamatainak leképezéséhez.” (Böröcz 1990: 66, 2. vj., 2017: 185, 2. lj., vö. Böröcz 2001a)*

Ugyanez mondható el a rendszerváltás utáni „magyar társadalom” reálfolyamatainak megértéséről is (Böröcz 2000a, 2000b, 2001a). Az informalitás, a viszonyosság és az önellátás formáinak jelentősége nehezebb helyzetbe hozzák a kelet-közép-európai valóságot megérteni kívánó elemzőt. Vastagh Zoltán sem hagyja teljességgel figyelmen kívül ezeket az összefüggéseket.<sup>9</sup> Könyve azonban azzal, ahogyan a társadalmi struktúra fogalmát meghatározza, „kidefiniálja” (vizsgálatának körén kívülre helyezi) az informalitást, vélhetően nem-intézményesült ügyleteknek tekintve őket.<sup>10</sup> Mindazonáltal a jövőben – úgy vélem – érdemes lesz még azon gondolkodni, hogyan formálja az informalitás, a reciprocitás és az önellátás a kelet-európai társadalmak szerveződését (vö. Böröcz 2000a, 2000b, 2001a).

9 A könyvben egy helyütt ír reciprocitásról és önellátásról is: „...azokban a régiókban, térségekben, amelyekben a társadalmi integráció két legfőbb mechanizmusa, a piac és a redisztribúció is alulműködik, ott az emberek megélhetésének biztosítására nem marad más, mint a reciprocitás és az önellátás történelmileg és gazdaságilag is fejletlenebb, osztálytársadalmi mértékben anakronisztikus formái, amelyek hagyományai és normái Magyarországon szintén meggyengültek...” (Vastagh 2017: 89–90.)

10 A társadalmi struktúra meghatározása: „Az itt használt értelmében tehát a társadalmi struktúra azokat a társadalmilag létrehozott intézményeket és intézményesített mechanizmusokat jelenti, amelyek a társadalmilag termelt javakból és szolgáltatásokból való egyenlőtlen részesedést leginkább meghatározzák.” (Vastagh 2017: 19.) Ez a meghatározás – értelmezéstől függően – magába is foglalhatja az informalitást (jogilag nem formalizált, de társadalmilag létrehozott intézményeknek és intézményesített mechanizmusoknak tekintve azokat), és a társadalmi struktúra fogalmán kívülre is utasíthatja azt (úgy érvelve, hogy az intézményesedés formalizálást jelentene, az informalitás pedig definíció szerint nem-formális). A könyv egésze e második értelmezést valószínűsíti.

## KÍVÜLRŐL BEFELE

### A nagykép és a mi helyünk benne

A *Hasított fa* fülszövegén egyebek mellett azt is olvashatjuk, hogy Böröcz József a vilárendszer-elemzés harmadik generációjának képviselője.<sup>11</sup> Már legelső publikációiban is foglalkoztatta a vilárendszer-elemzés (Böröcz 1986, 1989a, 1989b, vö. 2017: 9–24), ami módszerként a történetileg kialakuló kapitalista világgazdaság mint modern vilárendszer *totalitása* felől fogja fel szűkebb tárgyát. E történeti szemléletmódban bármely vizsgált jelenség globális beágyazottsága, történeti viszonyok általi megformáltsága a döntő. Kapitalizmusról lévén szó e perspektívából nem pusztán a kapitalizmus történeti *kialakulása*, de annak globális *elterjedése* is kulcskérdés. Nem csoda tehát, ha a *Hasított fába* Böröcz József olyan szövegeit is beválogatta, amelyek a gyarmatosítással (*colonialism*) és a terjeszkedő birodalmak (*empires*) formatanával foglalkoznak (Böröcz–Sarkar 2012a, 2012b, 2014a, 2014b, vö. Böröcz 2017: 351–368). A vilárendszer-elemzés iskolájával összhangban Böröcz József is meggyőzően állítja, hogy a birodalomépítés, de különösen a gyarmatosítás 4-500 éves története nélkül nem érthető meg a „nyugati” modernitás, a nemzetállamok nyugat-európai kialakulása és formálódása (Böröcz 2008, 2009a: 15–64). De megérhetetlen nélküle az Európai Unió kialakulása is (Böröcz–Sarkar 2005a, 2005b, Böröcz 2001b, 2001c, 2009a, vö. 2017: 323–349).<sup>12</sup>

Ha Kelet-Közép-Európa huszadik és huszonegyedik századi történetét és mai helyzetét akarjuk elhelyezni e „nagy képben”, akkor azt is a modern vilárendszer mint kapitalista világgazdaság *részeként, alkotóelemeként* kell tárgyalnunk. Kulcsfontosságúvá fog válni, hogy ez a régió – és különösen Magyarország – a tőkés világgazdaságba integrálódása óta *félperifériás* helyzetben van (Éber et al 2014). Ebből következően súlyos módszertani és ismeretelméleti hibát vétünk, ha a centrumra jellemző társadalom-, gazdaság- és politikafejlődést „kérjük számon” e térségen, majd ennek „teljesületlenségét”, vagy „hibáit” a belső-helyi viszonyok hibáztatásával „magyarázzuk” (Bakić-Hayden 1995, Kjoszev 2000 [1999], Melegh 2003, 2006, Gagy 2014, 2016).

A vilárendszer-elemzés iskolája éppen az e módszertani és ismeretelméleti hibát üzemszerűen elkövető nyugat- és eurocentrikus, egyvonalú fokozatos fejlődést feltételező modernizációelméletekkel *szemben* jött létre (Wallerstein 1983 [1974], 1976, vö. Melegh 2012). A kelet-közép-európai régiót a világgazdaságba integrálódásának első történeti pillanataitól kezdve „elmaradottság” jellemezte a centrumtól (Gerschenkron 1984). Ez az „elmaradottság” pedig máig sem számolódott fel, nem történt „siker felzárkózás”, noha a kelet-közép-európai elitek minduntalan a helyes felzárkózási stratégia megtalálására törekedtek (Éber et al 2014).

Az államszocialista rendszer – vagy más néven „a szovjet típusú társadalom” (Bence–Kis 1983) – kialakulása (1917 után), illetve ennek Közép-Kelet-Európa felé történő kiterjesztése (1943 után) egy új, szocialista vilárendszer létrehozását célozta. A szocialista vilárendszer azonban sosem vált autonómmá, sohasem tudott

11 Az *első nemzedék* az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején született, négy „nagy” alakja: Immanuel Wallerstein (1930–), Samir Amin (1931–), Giovanni Arrighi (1937–2009) és Andre Gunder Frank (1929–2005), de ide sorolható még például Janet Abu-Lughod (1928–2013) és Terrence K. Hopkins (1929–1997) is. A *második generáció* nagyjából az 1940-es években születetteket jelenti: Christopher Chase-Dunn (1944–) Thomas D. Hall (1946–), Volker Bornschier (1944–). A *harmadik nemzedék*be az 1950-es években születettek tartoznak, mint például Beverly J. Silver (1957–) és Böröcz József (1956–).

12 2018 tavaszán magyarul is megjelent Böröcz József 2009-es könyve *Az EU és a világ* címmel (Böröcz 2009, 2018 [2009], vö. Melegh 2012).

teljességgel öntörvényű és független lenni a tőkés vilárendszerrel: abba mindvégig beágyazott maradt (Frank 1977, Böröcz 2009a: 110–150, 2009b, 2012a). 1989–1990-ben nem egy alternatív „szocialista vilárendszer” bukott meg Kelet-Európában, hanem egy 40–70 éves *félperifériás* államszocialista modernizációs kísérlet mondott csődöt az addigra – Wallerstein álláspontja szerint – 500 éves kapitalista vilárendszeren *belül*, melynek logikája a mindenkori *centrum* számára előnyös „egyenlőtlen csere” mechanizmusára épült fel (Emmanuel 1972). Amikor Böröcz József tehát a volt államszocialista „átalakulást” (*transformation*) a vilárendszer-elemzés nézőpontjából vizsgálja, akkor egy olyan tárgyat elemez, amely a hazai és a nemzetközi társadalomtudományi főáram unilineáris modernizációelméleti perspektívájából fokozatos és helyes „nyugatosodásként”, „europaizálódásként”, „felemelkedésként”, „átmenetként” (*transition*) értelmeződik (Böröcz 1997b). A magyar „felzárkózásról” és Kína „felemelkedéséről” írott briliáns empirikus munkái is mutatják, ezek miben és mennyiben sikeresek (Böröcz 2009b, 2012b, 2014a, 2017: 113–135, 163–174).

Ebben az átalakulásban kulcsszerepet játszott az a közgazdász reformértelmiség, amely a kései államszocializmusban a piacosítás mint program és mint ideológia élharcosa volt (Bence–Kis 1983: 59–81), és amely az „átmenet” szakértőjeként nagy befolyással bíró szerepet játszott az új intézmények kialakításában és működtetésében (Böröcz 1999b, 2017: 269–289; Sebők 2016). Vastagh Zoltán könyvének témáihoz is szorosan kapcsolódik annak magyarázata, hogy hogyan építi le önmagát az egykor mindenható államszocialista állam: hogyan válik „ragadozó”, illetve „komprádor” államból „önkiárúsító”, illetve „árverező” állammá az informális átalakulás folyamatában (Böröcz 1990, 1993, 1995, 1999a, 2017: 69–9, 183–217). Hogyan romlanak ezzel párhuzamosan az életkörülmények és az életesélyek a Kelet-Közép-Európában. Különösen szembetűnő ez a születéskor várható átlagos élettartam *romlása* tekintetében (Böröcz 1999c, vö. 2017: 93–99). Böröcz József ugyanis felhívja a figyelmet, hogy az oktatás, az egészségügy, és a nyugdíj tekintetében az államszocialista államok átlagosan jobb mutatókkal rendelkeztek, mint az azonos vilárendszer-pozícióban lévő kapitalista államok. Lehetőségeikhez mérten többet fektettek be az emberi erőforrás fejlesztésébe (vö.: Böröcz 1989b, 1999c, 2017: 93–99).

Az államszocialista átalakulás, különösen a nagyarányú privatizáció, ehhez képest valóban *pusztító erejű volt* (Stuckler–King–McKee 2009, vö. Böröcz 2015). Mint arra Göran Therborn (2017) figyelmeztet, a kapitalizmus visszaállítása az egykori Szovjetunió területén több halálos áldozatot követelt, mint az iraki és a szíriai háború együttvéve. 1990 és 1995 között egyedül Oroszországban az addigi halálozási trendnél 1,9 millióval többen haltak meg. Ha pedig a kilencvenes években az egykori Szovjetunió területére vetítve tesszük fel ugyanezt a kérdést, az eredmény 4 millió fő (Shkolnikov–Cornia 2000: 256, Marmot 2004: 196). És miközben a szegény volt-szovjet állampolgárok *tömegesen* haltak meg, az egyetemet végzett oroszok várható élettartama nőni kezdett (Murphy és mtsi. 2006, Therborn 2017, vö. Stuckler–King–McKee 2009).

### *A „magyar társadalom” osztálytérképe felé*

Hogyan jellemezhető mindezt figyelembe véve a „magyar társadalom” osztályszerkezete? Vastagh Zoltán meggyőzően érvel amellett, hogy „...nemcsak a tőkés termelési mód, hanem az állami újraelosztás is létrehozta a maga sajátos osztályhelyezeteit...” (Vastagh 2017: 171). Gondolatmenetében ezt az állami-redistributív struktúrát *politikaiként*, a tőkés-piaci struktúrát pedig *gazdaságiként* határozza meg. Az elválasztás analitikus,

1. ábra. A társadalmi struktúra elméleti alapmodellje (Vastagh 2017: 182)



célja az állami redisztribúció struktúraformáló hatásainak analitikus elkülönítése a tőkés-piaci hatásoktól. *Politikai és gazdasági* összetevők elválasztása már azért is csak analitikus lehet, mert valójában nincsen önmagában vett piac állami szabályozás és beavatkozás nélkül – ezt éppen a Vastagh Zoltán hivatkozta Polányi Károlytól tudjuk (1997 [1946], 1976 [1957]). A politikai gazdaságtan is ezen az előfeltevésen alapul: gazdasági és politikai empirikusan szorosan egybeszövődik, elválasztásuk mindenkor csak analitikus lehet (lásd az 1. ábrát).

Miért tartja szükségesnek akkor analitikusan mégis elválasztani a társadalomszerkezet tőkés-piaci és állami redisztributív komponensét? Vastagh Zoltán azért teszi ezt, hogy felmérhesse az elosztási küzdelmek valódi tétjét és következményeit; hogy elkülöníthesse az állami újraelosztás nyerteseit és veszteseit; hogy láthatóvá váljon, ellensúlyozza-e az állami újraelosztás a piacon kialakuló egyenlőtlenségeket; és végül, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kérdése újra átpolitizálható legyen (Vastagh 2017: 201).

Erre valóban nagy szükség is van, hiszen itthon annak ellenére is erős „a piac” jótékony hatásába vetett (vak)hit (miszerint a „több piac” automatikusan csökkenti az egyenlőtlenségeket, növeli a hatékonyságot, jobb és nagyobb teljesítményre ösztönöz), hogy időközben mindenki számára világossá válhatott: a piac természet törvényként kezelt jótékony hatása *csak nagyon szigorú szabályozás mellett érvényesül* (Szelényi–Kostello 1996). Az egyenlőtlenségkutatás 2008 utáni konjunktúrája a közgazdasági főáram számára is világosan megmutatta: megfelelő állami szabályozás és kompenzáló újraelosztás, azaz közösségi-állami beavatkozás nélkül az egyenlőtlenségek szükségképpen növekednek, a társadalmak polarizálódnak (Piketty 2015, Milanovic 2016, Therborn 2017).

Vastagh Zoltán könyve érdekes és invenciózus kísérlet a „magyar társadalom” osztályterképének felvázolására. A kötet fontos lépéseket tett meg ezen az úton, még ha egyelőre nem is érte végcélját: a szerző ugyanis elméleti modelljének empirikus feltöltését is tervezi, alighanem egy következő lépésben. Bízható és reményteli irányba indult el az osztályviszonyok és dinamikák feltérképezésének útján, aminek történeti és globális értelmezéséhez az általa felhasznált „kapitalizmus változatai” iskola mellett a világrendszer-elemzés is kínálhat hasznos belátásokat (ld. Böröcz 1989b). Szélesebb történeti-társadalmi keretbe helyezve ugyanazok az állítások és érvek új színben tűnhetnek fel, új összefüggéseket tárhatnak fel. Jó példa erre Szelényi Iván munkásságának újraértelmezése és kiegészítése világrendszer-perspektívából Melegh Attila (2016) által.

A *külső függőségek* és a *belső szerkezetek* kölcsönviszonyának mélyebb megértésével az euroatlanti integráció (EU és NATO), valamint a „keleti nyitás” (Oroszország és Kína) osztályformálódásra tett hatásai és osztálydinamikái is érthetőbbé válnak. A Nemzeti Együttműködés Rendszere nem egy hermetikusan zárt nemzeti tartály „belügye”, hanem egy transznacionális termelési, elosztási és politikai-diplomáciai viszonyokba ágyazott, geopolitikai és geoökonómiai dinamika terméke. Ha csak egyetlen példát kellene mondanunk ennek illusztrálására, gondoljunk a magyar állam bevándorlás-politikájának sokszoros szelektivitására és ennek globális osztály-szerkezeti aspektusaira (vö. Böröcz 2002). A bevándorlási oldalon a magyar állam „a migránsoknak” stopot ad, hacsak az érkező nem fizeti meg busásan annak ellenértékét (letelepedési kötvény formájában). A kirekesztettek többségének globális osztálypozíciója a magyar népesség zöménél kedvezőtlenebb („alávándorlás”); az uralkodó osztály magyar államot birtokló frakciója e népeiséget kizárja, propaganda-kampányokkal démonizálja és „a magyar családokat” megvédő szerepbe lépve uralma fenntartására használja fel. A beengedettek többségének globális osztálypozíciója a magyar népesség zöménél kedvezőbb („fölévándorlás”); az uralkodó osztály magyar államot birtokló frakciója e népeiséget befogadja, létét eltitkolja, a letelepedési kötvényből származó hasznot pedig elsajátítja.

Az osztályformálódás és az osztálydinamika elemzésének ráadásul nem is kell kimerülnie a „szomorú jelen” diagnózisában. A külső kötődések és a belső szerkezetek kölcsönviszonyának mélyebb megértése vég-ső soron fényt vethet arra is, ami Vastagh Zoltán könyvének tágabb célja felé mutat. Annak megválaszolása felé, hogy hogyan (lenne) formálható a társadalomszerkezet tőkés-piaci struktúrája az állami szabályozással, valamint hogy miként (lenne) átalakítható az állami-redistributív struktúra egy igazságosabb, egyenlőbb és fenntarthatóbb világ megteremtése érdekében. Az igazságosabb, egyenlőbb és fenntarthatóbb világ felé, ami „több”, mint nemzeti tartályok összessége (vö. Böröcz 2005a, 2005b, 2017: 323–349, Éber 2016).

## IRODALOMJEGYZÉK

- Bence Gy. – Kis J. [Marc Rakovski] (1983) *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs: Magyar Füzetek könyvei.
- Bakić-Hayden, M. (1995) Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, (4) 917–931. <https://doi.org/10.2307/2501399>
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2007) Neoliberalism, Embedded Neoliberalism, and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics*, 30 (3), 443–466. <https://doi.org/10.1080/01402380701276287>
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2009) Varieties of Capitalism and Capitalism „tout court”. *European Journal of Sociology*, 50 (3), 355–386. <https://doi.org/10.1017/s0003975609990178>
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2012) *Capitalist Diversity on Europe’s Periphery*. Ithaca, NY–London: Cornell University Press.
- Böröcz J. (1986) Világrendszer és vállalkozói szocializmus: Elméleti és kísérleti koncepció. *Valóság*, 29 (5), 95–105 [In: Böröcz 2017: 9–24.].
- Böröcz J. (1989a) Két szék között: Motívumok egy társadalomképhez. *Valóság*, 32 (11), 72–82.
- Böröcz, J. (1989b) Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe. *Research in Social Stratification and Mobility*, (8), 279–309.
- Böröcz J. (1990) A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: A fejlett informális építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ*, 16 (8), 61–66 [In: Böröcz 2017: 183–193].
- Böröcz J. (1992a) Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, 2 (3), 3–20 [In: Böröcz 2017: 25–47].
- Böröcz, J. (1992b) Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory and Society*, 21 (1), 77–104 [In: Böröcz 2017: 25–47]. <https://doi.org/10.1007/bf00993463>
- Böröcz, J. (1992c) Dual Dependency and the Informalization of External Linkages: The Hungarian Case. *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, (14) 189–209 [In: Böröcz 2017: 49–68].
- Böröcz J. (1993 [1992]) Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet* 5 (18–19), 74–88 [In: Böröcz 2017: 49–68].
- Böröcz József (1993) Simulating the great transformation: property change under prolonged informality in Hungary. *Archives européennes de sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie / European Journal of Sociology*, 34 (1) 81–107, [In: Böröcz 2017: 195–217]. <https://doi.org/10.1017/s0003975600006561>
- Böröcz J. (1995) Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle*, 4 (3), 19–41 [In: Böröcz 2017: 195–217].
- Böröcz, J. (1997a) *Stand* Reconstructed: Contingent Closure and Institutional Change. *Sociological Theory*, 15 (3), 215–248 [In: Böröcz 2017: 219–267]. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00033>
- Böröcz, J. (1997b) Social Change with Sticky Features and the Failures of Modernizationism. *Innovation*, 10 (2), 161–170. <https://doi.org/10.1080/13511610.1997.9968521>
- Böröcz, J. (1999a) From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment and Peripheralization in Post-State-Socialist Central Europe. In Smith, D. A. – Solinger, D. – Topik, S. (szerk.) *States and Sovereignty in the Global Economy*. London: Routledge [In: Böröcz 2017: 69–91]. <https://doi.org/10.4324/9780203160787.ch10>
- Böröcz, J. (1999b) Reaction as Progress: Economists as Intellectuals. In: Bozóki, András (szerk.) *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest – New York: Central European University Press, 245–262. [In: Böröcz 2017: 269–289].
- Böröcz J. (1999c) A túl jó léttől a nyers realitásig. *Demográfia*, 42 (3–4), 210–219. [In: Böröcz 2017: 93–99].
- Böröcz, J. (2000a) Informality Rules. *East European Politics and Societies*, 14 (2), 348–380. [In: Böröcz 2017: 291–319]. <https://doi.org/10.1177/0888325400014002006>
- Böröcz J. (2000b) Kistársadalom – kiskapuk. *2000*, 12 (7–8), 3–15. [In: Böröcz 2017: 291–319].
- Böröcz, J. (2001a) Change Rules. *American Journal of Sociology*, 106 (4), 1152–1168. <https://doi.org/10.1086/320303>
- Böröcz J. (2001b) Bevezető: Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika*, 12 (45–46), 23–44 [In: Böröcz 2017: 323–349].
- Böröcz, J. (2001c) Introduction: Empire and Coloniality in the „Eastern Enlargement” of the European Union. In Böröcz J. – Kovács M. (szerk.) *Empire’s New Clothes: Unveiling the EU Enlargement*. (Central Europe Review e-book.) 4–50 [In: Böröcz 2017: 323–349].
- Böröcz J. (2002) A határ: társadalmi tény. *Replika*, 13 (47), 133–142.

- Böröcz J. (2005a) Gondolatkísérlet a globális elosztásról: Polányi Károly emlékére. *Eszmélet*, 17 (66), 61–70 [In: Böröcz 2017: 323–349].
- Böröcz, J. (2005b) Redistributing Global Inequality: A Thought Experiment. *Economic and Political Weekly*, 2005. február 26. 886–892. [In: Böröcz 2017: 323–349].
- Böröcz J. (2008) A nagy hálózati játszma: Adalékok a nyugat-európai államiság globális, történeti politikaszociológiájához. *Politikatudományi Szemle*, 17 (1), 41–63.
- Böröcz, J. (2009a) *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203873557>
- Böröcz, J. (2009b) The „Rise of China” and the Changing World Income Distribution. In Hung, Ho-fung (szerk.) *China and the Transformation of Global Capitalism*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 86–108 [In: Böröcz 2017: 113–135].
- Böröcz, J. (2012a) Notes on the Geopolitical Economy of Post-State Socialism. In: Solinger, D. J. – Bandelj, N. (szerk.) *Socialism Vanquished, Socialism Challenged: Eastern Europe and China, 1989–2009*. New York: Oxford University Press, 103–124 [In: Böröcz 2017: 137–161]. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199895977.003.0029>
- Böröcz, J. (2012b) Hungary in the European Union: „Catching Up”, Forever. *Economic and Political Weekly*, 47 (23), 22–25 [In: Böröcz 2017: 163–174]. <https://doi.org/10.4135/9781452218557.n152>
- Böröcz J. (2014a) Magyarország az Európai Unióban: Az örök „felzárkózó”. *Fordulat*, 21 (7), 88–101 [In: Böröcz 2017: 163–174].
- Böröcz J. (2014b) Határok, India és a globális középosztály. *Pannonhalmi Szemle*, (1), 79–83. [In: Böröcz 2017: 175–179].
- Böröcz J. (2015) Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása. *Eszmélet*, 27 (108), 108–130.
- Böröcz J. (2017) *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúráváltásokig*. Ford. Laszkács Á. Budapest: L’Harmattan.
- Böröcz J. (2018) A tükör visszanéz: lépték és ironia az államszocializmus immanens kritikájában. In Bozóki A. – Füzér K. (szerk.) *Lépték és ironia: Szociológiai kalandozások*. Budapest: L’Harmattan – MTA TK, 17–35.
- Böröcz J. (2018 [2009]) *Az EU és a világ: Kritikai elemzés*. Budapest: Pesti Kalligram.
- Böröcz, J. – Sarkar, M. (2005a) What is the EU? *International Sociology*, 20 (2), 153–173.
- Böröcz J. – Sarkar, M. (2005b) Mi az Európai Unió? *Politikatudományi Szemle*, 14 (3–4), 151–177.
- Böröcz, J. – Sarkar, M. (2012a) Colonialism. In Anheier, H. – Jürgensmeyer, M. – Fässel, V. (szerk.) *Encyclopedia of Global Studies*. Thousand Oaks, CA: SAGE, 229–234 [In: Böröcz 2017: 351–359]. <https://doi.org/10.4135/9781452218557.n75>
- Böröcz, J. – Sarkar, M. (2012b) Empires. In Anheier, H. K. – Juergensmeyer, M. – Faessel, V. (szerk.) *Encyclopedia of Global Studies*. Thousand Oaks, CA: SAGE, 476–480 [In: Böröcz 2017: 361–368].
- Böröcz J. – Sarkar, M. (2014a) Gyarmatosítás. *Le Monde Diplomatique* (magyar kiadás) április [In: Böröcz 2017: 351–359].
- Böröcz J. – Sarkar, M. (2014b) Birodalmak. *Le Monde Diplomatique* (magyar kiadás) április [In: Böröcz 2017: 361–368].
- Czakó Á. – Sik E. (1987) A „megszemélyesült” szervezetközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. *Közgazdasági Szemle*, 34 (12), 1489–1495.
- Czakó Á. – Sik E. (1994) Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. *Mozgó Világ*, 20 (6), 17–25.
- Czakó Á. – Sik E. (1995) A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. *2000*, 7 (3), 3–12.
- Emmanuel, A. (1972) *Unequal exchange: A study of the imperialism of trade*. London – New York: Monthly Review Press.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Éber M. Á. (2011) Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle*, 21 (3), 4–22.
- Éber M. Á. (2014) A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. *Fordulat*, (új folyam) 7 (21), 64–86.
- Éber M. Á. (2016) Holtpont és elmozdulás: A nemzetközi politikai gazdaságtan diagnózisától a jóléti állam északi modelljének terápiájáig. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6 (4), 110–127. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.4.110>
- Éber M. Á. – Gagyí Á. – Gerőcs T. – Jelinek Cs. – Pinkasz A. (2014) 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (új folyam), 7 (21), 10–63.
- Ferge Zs. (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek: Állam, kormányok, civilek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék.
- Ferge Zs. (2005) Ellenálló egyenlőtlenségek: A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély*, 17 (4), 3–38.

- Ferge Zs. (2006) Struktúra és szegénység. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 479–499.
- Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek: Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.
- Földes Gy. (1995) *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Budapest: Maecenas.
- Frank, A. G. (1977) Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. *Review (Fernand Braudel Center)*, 1 (1), 91–140.
- Gábor R. I. – Galasi P. (1981) *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gagy Á. (2014) Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, (új folyam) 7 (21), 298–316.
- Gagy Á. (2016) „Coloniality of Power” in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. *Journal of World-Systems Research*, 22 (2), 349–372. <https://doi.org/10.5195/jwsr.2016.626>
- Gerschenkron, A. (1984) A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. In *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest: Gondolat, 35–67.
- Jancsics, D. – Jávor, I. (2012) Corrupt Governmental Networks. *International Public Management Journal*, 15 (1), 62–99. <https://doi.org/10.1080/10967494.2012.684019>
- Jancsics, D. – Jávor, I. (2013) The Role of Power in Organizational Corruption: An Empirical Study. *Administration & Society*, 48 (5), 527–558. <https://doi.org/10.1177/0095399713514845>
- Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) (2012) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon: Tanulmányok*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Argumentum.
- Kovách I. (szerk.) (2017) *Társadalmi integráció: Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale.
- Kjosszev, A. (2000) Megjegyzések az önmagukat kolonizáló kultúrákról. Ford. Karádi Éva. *Magyar Lettre Internationale*, 10 (37), 7–10.
- Ladányi J. (2010) *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok 1975–2010*. Budapest: Új Mandátum.
- Ladányi J. (2012) *Leselejtezettek: A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piaccgazdasági átmenet időszakában*. Budapest: L’Harmattan.
- Laki L. (2006) Rendszerváltások Magyarországon a 20. században. In Kovách Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 39–77.
- Laki L. (2009) *Rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*. Budapest: Napvilág.
- Marmot, M. (2004) *The Status Syndrome: How Social Standing Affects our Health and Longevity*. New York: Macmillan.
- Melegh A. (2003) A kelet/nyugat lejtő. *Élet és Irodalom*, 47 (17), április 28.
- Melegh A. (2006) *On the East–West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest–New York: Central European University Press.
- Melegh, A. (2012) Provincial Europe. *International Sociology*, 27 (2), 179–188.
- Melegh A. (2016) Átmeneti osztály és hegemonia: Előadás Szelényi Iván tiszteletére. *Eszmélet*, 28 (112), 78–91.
- Mihályi P. (2013) *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013*. Budapest: Corvina.
- Milanovic, B. (2016) *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674969797>
- Mong A. (2012) *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest: Libri.
- Murphy, M. – Bobak, M. – Nicholson, A. – Rose, R. – Marmot, M. (2006) The Widening Gap in Mortality by Educational Level in the Russian Federation, 1980–2001. *American Journal of Public Health*, 96 (7). <https://doi.org/10.2105/ajph.2004.056929>
- Piketty, Th. (2015) *A tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth.
- Polányi K. (1997 [1946]) *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Ford. Pap Mária. Budapest: Mészáros Gábor Kiadása.
- Polányi K. (1976 [1957]) A gazdaság mint intézményesített folyamat. Ford. Kis János. In *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat, 228–273.
- Sebők M. (2016) A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holt-pont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 46–76.

- Sik E. (2001a) Kapcsolatérzékeny útfüggőség: Magyar korrupció? *2000*, 13 (7–8), 11–24.
- Sik E. (2001b) Aczélhálóban: Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. *Szociológiai Szemle*, 11 (3), 64–77.
- Sik E. (2002) Mindennapi korrupcióink. *Szociológiai Figyelő*, (új folyam) 6 (1–2), 131–145.
- Sik, E. (2010) Network Capital Dependent Path-Dependency. *Corvinus*, 1 (1), 77–102.
- Shkolnikov, V. – Cornia, G. A. (2000) Population Crisis and Rising Mortality in Transitional Russia. In Cornia, G. A. – Panicià, R. (szerk.) *The Mortality Crisis in Transitional Economies*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198297413.003.0011>
- Stuckler, D. – King, L. – McKee, M. (2009) Mass privatisation and the post-communist mortality crisis: a cross-national analysis. *Lancet*, (373), 399–407. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(09\)60005-2](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(09)60005-2)
- Szalai J. (2007) *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szelényi I. (1990) *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat.
- Szelényi I. (1992 [1988]) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* (Manchin R., Juhász P., Magyar B. és B. Martin közreműködésével; ford.: Atkári J.) Budapest: Akadémiai.
- Szelényi I. – Kostello, E. (1996) A piaci átmenet elmélete: vita és szintézis. *Szociológiai Szemle*, 6 (2), 3–20.
- Therborn, G. (2017) Dynamics of Inequality. *New Left Review*, 58 (103).
- Vastagh Z. (2016) Az állami újraelosztás és a jövedelmi egyenlőtlenségek politikai természete. In Földes Gy.– Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 155–191.
- Vastagh Z. (2017) *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Budapest: Napvilág.
- Wallerstein, I. (1983 [1974]) Elméleti áttekintés. Ford. Forgács P. és Várnai G. In *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest: Gondolat, 673–697.
- Wallerstein, I. (1976) A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology*, 27 (3), 343–352.
- Wallerstein, I. és munkatársai (2002) *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés: A Gulbenkian Bizottság jelentése*. Budapest: Napvilág.
- Wallerstein, I. (2004) Antropológia, szociológia és egyéb kétes diszciplínák. Ford. Mund Katalin. *Budapesti Könyvszemle*, 16 (2), 177–183.
- Wimmer, A. – Glick Schiller, N. (2002) Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2 (4), 301–334. <https://doi.org/10.1111/1471-0374.00043>